

VORMIERINEVUSED TÄHENDUSERINEVUSE ILMINGUNA

Kaassõnaühendite grammatiseerumine konstruktsioonides*

ANNI JÜRINE

Sissejuhatus

Siinne artikkel käsitleb eesti keele kaassõnaühendite grammatiseerumist ja selle protsessi seoseid metafoorsete tähendustega, mida vahetu lausekontekst kaassõnaühenditele lisab. Uurimuse teoreetiliseks taustaks on eelkõige grammatiseerumisteooria (Heine, Kuteva 2002; 2007), kuid toetutakse ka konstruktsioonigrammatikale. Aluseks on võetud kognitiivse lingvistika üks põhiidee, et tähendust kannavad kõik keeleüksused, nii leksikaalsed kui ka grammatilised (nt Janda 2006: 7), ning see on seotud konstruktsioonigrammatikas selgelt formuleeritud väitega, et tähendused on iga tasandi keeleüksusel morfeemist lauseni (Fried, Östman 2004: 12, 16). Eesti keele kaassõnu on kognitiivse lingvistika perspektiivist uuritud ka varem, näiteks Ann Veismann (2009) kaassõnade tähendusi ning Külli Habicht ja Pille Penjam (2007) kaassõnaühendeid grammatiseerumisteooria vaatepunktist. Siinne kirjutis erineb eelnevatest selle poolest, et ei keskenduta adpositsiooni iseseisva tähenduse uurimisele, vaid lähtutakse eeldusest, et kaassõnafraas on terviklik tähendust kandev üksus. Järgnevalt selgitatakse, miks on võetud lähtepunktiks fraasi-, mitte sõnatasand ning mida mõeldakse kaassõnafraasi erinevate tähenduste all.

Esiteks toetab fraasi tervikuna käsitlemist toimetamata (eriti spontaanses) kirjalikus keeles leviv tendents kirjutada kaassõnafraase norminguvastastelt kokku. Seda suundumust on seostatud kaassõnaühendi grammatiseerumisprotsessidega ja ühendi võimaliku edasise arenguga liitadverbi ja -adpositsiooni suunas (Habicht, Penjam 2007: 52, 57). Senises uurimistöös on püütud tuvastada eelkõige vormilisi faktoreid (niivõrd, kui neid semantilistest eristada saab), mis võiksid mõjutada kaassõnaühendite kirjaipilti. Näiteks on proovitud tuvastada kaassõnaühendile eelneva täiendi takistavat mõju (nt *mingi aja jooksul*) ning kontrollida hüpoteesi, et adpositsioonifraasis esinev asesõna (nt *minu arust*) soodustab ühendi kokkukirjutamist. Nende faktorite mõningane mõju on eelnevalt kinnitust leidnud (Habicht, Penjam 2007; Jürine 2009a; 2009b). Teiseks on senine uurimistöö viidanud asjaolule, et vormiliste faktorite ning ühendi osiste omaduste (nt kaassõna vanuse) kõrval mängib adpositsioonifraaside kokkukirjutamisel olulist rolli konkreetne ühend tervikuna ning selle tähendus, sest norminguvastane liitmine näib puudutavat eelkõige metafoorse ja abstraktse tähendusega fraase (Jürine 2009a;

* Artikli valmimist on toetanud Alfred Kordelini Fond.

Autor tänab Külli Habichtit ja Ilona Tragelit ning anonüümset retsensenti märkuste ja nõuannete eest.

2009b). Seega võib kaassõnaühendit käsitada nii sisulise kui ka vormilise tervikuna.¹ Võimalus kõnelda sama fraasi kujundlikust ja otsesest tähendusest viitab potentsiaalselt mitmetähenduslikkusele. Seetõttu seati selles artiklis tutvustatava katse eesmärgiks kontrollida kaassõnaühendi erinevate tähenduste ning ühendi kirjaipildi võimaliku seose olemasolu.

Senised püüdlused avada adpositsioonifraaside keelereeglitega vastuollu mineva kokkukirjutamise tagamaid on suunanud siinkirjutaja teoreetilist tuge otsima peale grammatiseatsiooniteooria ka konstruktsioonigrammatikast. Ühelt poolt räägib selle kasuks asjaolu, et konstruktsioonigrammatika võimaldab analüüsida sõnatasandist suurema keeleüksuse, s.o ka kaassõnafraasi semantikat, teiselt poolt sobib see suund vaatlemaks kaassõnaühendite tähendusi laiemas lausekontekstis, s.t teatavates tüüpkonstruktsioonides, kus uuritavad ühendid sageli esinevad. Nimelt on eelnevast uurimistööst (Jürine 2009a) tulnud esile ka asjaolu, et norminguvastase kirjaipildiga kaassõnaühendid esinevad sageli osana suurematest konstruktsioonidest, milles omandavadki metafoorse või abstraktse tähendusvarjundi. Kolmandaks on grammatiseerumine alati seotud kontekstiga, milles keeleüksus esineb, s.t grammatiseerumine on konstruktsioonides kulgev protsess (Heine, Kuteva 2007: 32), konstruktsioonid võivad olla grammatiseerumisel nii allikaks kui ka tulemuseks (Traugott 2010: 279). Grammatiseerumist on konstruktsioonilisest vaatepunktist käsitlenud näiteks Elizabeth Closs Traugott (2003, 2007, 2008, 2010), Graeme Trousdale (2010), Östen Dahl (2001) ja Jouni Rostila (2006). Eesti keele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioone uurinud Pille Penjam on viidanud grammatiseerumisele kui konstruktsioonide arengu ühele mehhanismile (Penjam 2008: 26–27). Konstruktsiooni(grammati)lise lähene-mise eelstena on nimetatud muuhulgas seda, et see võimaldab grammatiseerumise puhul võrdse tähtsusega arvesse võtta nii vormi kui ka tähendust/funktsiooni (Trousdale 2010: 55), võimaldab vaadelda üheskoos foneetikat, morfosüntaksit, semantikat ning pragmaatikat, sest grammatiseerumine puudutab kõiki neid keeletasandeid (Bybee 2010: 109) ning pakub võimaluse eristada omavahel grammatiseerumist ja leksikaliseerumist (Traugott 2010: 279; Trousdale 2010: 53).

Artiklis kirjeldatavas katses on loodud olukord, kus ühed ja samad kaassõnaühendid on paigutatud erinevatesse lausekontekstidesse, milles kaassõnafraasid võiksid siinkirjutaja hinnangul kanda erinevaid tähendusi. Eesmärk on uurida, kas katseisikud tajuvad kaassõnaühenditel erinevaid tähendusi olenevalt kontekstist, milles ühendid esinevad, ja veelgi olulisemalt, kas katseisikud seostavad erinevaid tähendusi eri kirjaipildiga (kokku ja lahku). Teoreetilises plaanis pakutakse artiklis lähenemisviis, mis käsitleb kaassõnaühendeid konstruktsioonidena, kusjuures kokku- ja lahkukirjutatud ühendeid peetakse potentsiaalselt erinevateks konstruktsioonideks. Et konstruktsioonigrammatika järgi on keel konstruktsioonide kogum, mille moodustavad eri tasandi keeleüksused (Fried, Östman 2004: 12–13), käsitletakse mõnda lausekonteksti, kus kaassõnafraasid esinevad, samuti konstruktsioonina.²

¹ Autor mõnab, et kaassõnaühendite tähendus kujuneb vähemalt osaliselt kompositsiooniliselt, kuid siinset uurimisprobleemi võimaldab paremini avada fraasi kui terviku semantikast lähtumine.

² Terminit *kontekst* kasutatakse artiklis laiemas mõistena kui *konstruktsiooni* ning see hõlmab ka sellised lausekontekste, mis iseseisvat tähenduse ja vormi paari ei moodusta.

Grammatiseerumine kui konstruktsioonides kulgev protsess

Konstruktsiooni mõiste konstruktsioonigrammatikas

Konstruktsioonigrammatikas käsitletakse keelt konstruktsioonide kogumina, s.t konstruktsiooni peetakse keele põhilisimaks üksuseks. Mirjam Friedi ja Jan-Ola Östmani järgi lähtub konstruktsioonigrammatika eeldustest, et keelekasutajad toetuvad keele produtseerimisel suhteliselt keerukatele tähenduse ja vormi paaridele ehk konstruktsioonidele. Konstruktsioonigrammatika peab konstruktsiooniks iga tasandi keeleüksust, mis moodustab tähenduse ja vormi paari,³ konstruktsioon võib olla näiteks nii prepositsioonifraas, tegumoekategooria liikmed aktiiv ja passiiv kui ka eksistentsiaallause lausetüübina (Fried, Östman 2004: 12–13.) Seejuures ei tehta sisulist vahet leksikaalsetel ja süntaktilistel konstruktsioonidel (Goldberg 1995: 7), ebaproduktiivsetel ehk kivistunud ja produktiivsetel konstruktsioonidel, sest paljudel juhtudel on võimatu ühemõtteliselt määrata, kummaga on tegu (Fried, Östman 2004: 16). Tuginedes sellele, nimetatakse siin artiklis konstruktsiooniks nii kaassõnafraasi ennast (*jalge all*) kui ka verbi ja ta rektsioonilise laiendi kooslust, nt (*selle peale mõtlema*), (pool)idiomaatilisi väljendeid (*rännu-/kooli-/kodu*)teed *jalge alla võtma* ja *jalge alla tampima/trampima/tallama*.

Adele Goldberg on toonud välja olulise seiga: eristada tuleb konstruktsiooni ja selles esinevate sõnade tähendusi. Ta rõhutab, et konstruktsioonid annavad edasi sõnatähenduse süntaktiliselt olulisi aspekte ning kuna konstruktsioonid kuuluvad suletud klassi, on ka nende semantika omane suletud klassi elementidele: konstruktsioonid väljendavad abstraktseid mõisteid, nt liikumist või põhjuslikkust jm. (Goldberg 1995: 28–29). Trousdale (2010: 54) toob välja, et skemaatiline tähendus on olemas vaid grammatilistel konstruktsioonidel, leksikaalsed konstruktsioonid (idiomaatilised väljendid) on oma skemaatilisuse minetanud. Goldbergi järgi integreeritakse igal konkreetsel juhul konstruktsiooni enda ja seal esinevate sõnade tähendus ning need moodustavad koos selle konkreetse keelendi tähenduse.⁴ Sellise vahetegemise põhjuseks toob ta asjaolu, et iga mingi sõna teatavas konstruktsioonis kasutamisega ei pea me tingimata sõnal uut tähendust eeldama (Goldberg 1995: 9–10).

Võib tekkida küsimus, mil määral saab üldse rääkida konstruktsiooni üksikkomponentide tähendusest (nt kaassõnade tähendusest kaassõnaühendis). Selles osas tugineb siinne uurimus nendele konstruktsioonigrammatika ja sellele lähedastele käsitlustele (Iwata 2005; Langacker 2005), mis konstruktsiooni tähenduse kõrval pööravad tähelepanu ka selle osiste tähenduse kirjeldamisele ning nende võimalikule mitmetähenduslikkusele. Seega mõistetakse käesolevas uurimuses nii kaassõnu kui ka kaassõnaühendeid tähendust kandvate ja potentsiaalselt polüseemsete üksustena. Uurimuse fookuseks ja lähtepunktiks on aga just kaassõnafraas.

³ Lähtudes Goldbergist (2006), peab Trousdale (2010: 53) konstruktsiooniks keeleüksust, mis esineb keeles piisava sagedusega.

⁴ Mõned konstruktsioonigrammatika käsitlused (nt Fried, Östman 2004: 18–19) nimetavad konstruktsiooni konkreetset kasutusjuhtu konstruktiiks. Selguse mõttes on selline vastandus kasutusele võetud ka siinses artiklis.

Kaassõnaühend kui konstruktsioon

Konstruktsioonigrammatika raames on uuritud eelkõige verbikonstruktsioon (nt Goldberg 1995; Penjam 2008), kaassõnafraasidele keskendunud konstruktsioonigrammatilisi uurimusi on siinkirjutajale teada vähe. Rostila (2006) on kirjeldanud konstruktsioonigrammatilisest vaatepunktist saksa keele liitadpositsiooni (*in*) *richtung* grammatiseerumist prepositsioonifraasist *in die/der Richtung*. Andrew McMichael (2006) on sellest perspektiivist vaadelnud inglise keele (liit)määrsõnade (nt *away*) teket. Sellest hoolimata on konstruktsioonigrammatika taotluseks olla kogu keelt hõlmav käsitlus (Fried, Östman 2004: 12–13), mis peaks võimaldama oma vahenditega kirjeldada keele kõiki aspekte.

Seega peaks saama konstruktsioonigrammatika abil vaadelda konstruktsioonidena ka eesti keele kaassõnaühendeid, sest neil on oma kindel struktuur [NPgen P] ning nad kannavad skemaatilist tähendust, s.o väljendavad mingit suhet (nt *koha-*, *aja-*, *põhjus-* vm suhet). Nii nagu eristatakse konstruktsiooni ja konstrukti ehk konstruktsiooni konkreetset esinemisjuhtu, eristatakse ka nende tähendusi. Kui kaassõnaühendi kui grammatilise konstruktsiooni tähendus on skemaatiline, siis on igal konkreetset kaassõnaühendil ehk konstruktil (nt *jalge alla* või *pea peale*) ka leksikaalne tähendus. Kuid et keeleüksused, nende hulgas ka kaassõnaühendid, ei esine ilma kontekstita, saab see leksikaalne tähendus olla vaid abstrahering spetsiifilistest tähendustest, mis keeleüksusel erinevates konstruktsioonides on (vt Langacker 2005: 162). Seetõttu vaadeldakse siin eesti keele kaassõnaühendeid konstruktsioonidena, mis omakorda esinevad erinevate suuremate konstruktsioonide sees. Näiteks võib pidada kaassõnaühendit *jalge alla* omaette konstrukti, mis esineb sagedasti suuremas konstruktis (*teed*) *jalge alla võtma*, mis moodustab omakorda tähenduse ja vormi paari. Konstrukti *jalge alla* leksikaalse tähenduse all mõistetakse eeskätt otsest füüsilist paiknemist, kui see ühend esineb aga suurema üksuse osana, nt idiomaatilistes konstruktidest (*teed*) *jalge alla võtma* või *jalge alla tampima*, lisandub kaassõnafraasile tähendusi (nt '(teed) **ette** võtma'; '**põrnu**, **maha** tampima'), mis tulenevad otseselt idiomaatiliste konstruktide terviktähendustest. Joan Bybee (2010: 109) kirjeldab sedalaadi tähendusmuutust pragmaatilise interferentsi abil: implitsiitselt väljendatud tähendused, mida lisab konstruktsioonile ümbritsev kontekst, võivad konventsionaliseeruda kui osa konstruktsiooni tähendusest.

Erinev vorm – erinev tähendus

Artiklis otsitakse vastust küsimusele, kas kaassõnaühendite erinevates kontekstides omandatavad tähendused (eeldusel, et keelekasutajad neid tajuvad) on kaassõnaühendite norminguvastase kokkukirjutamisega seotud. Seni tehtud katsed (Habicht, Penjam 2007; Jürine 2009b) näitavad, et kaassõnaühendite õigekirjareeglite vastu eksitakse umbes viiendikul juhtudest. Seega eksisteerib kaks näiliselt sünonüümset konstruktsiooni: analüütiline ehk normingule vastav ja sünteetiline⁵ ehk norminguvastane konstruktsioon⁶.

⁵ Siin mõeldakse analüütilise ja sünteetilise konstruktsiooni all ainult vastavalt lahkukirjutatud ja kokkukirjutatud kaassõnaühendit.

⁶ Siiski pole norminguvastased kõik käändsõnast ja muutumatust sõnast koosnevad kokkukirjutused. Näiteks lubab reegel ühendi *selja taga* kirjutada kontekstist olenevalt nii

Konstruksioonide sünonüümiat peetakse siin näilikuks, tuginedes autoritele, kes eitavad sünonüümia olemasolu keeles (nt Taylor 2002: 471), viidates keele kui kommunikatsioonivahendi efektiivsusele ja nähes sellises väljendusviisis liigset luksust. Goldberg välistab samuti täissünonüümia võimalikkuse, viidates keelelise loomulikkuse printsiibile. Tema järgi tingib kahe konstruksiooni süntaktiline erinevus ka kas semantilise või pragmaatilise erinevuse nendes tarindites. Pragmaatilise erinevuse all peab ta silmas infostruktuuriga seonduvat (nt topiku-fookuse jaotust) ja stilistilisi aspekte (nt registrit) (Goldberg 1995: 67–68). Nendele käsitlustele toetudes mõistetakse siinses töös uuritavat analüütilist ja sünteetilist konstruksiooni erineva vormi ja seeläbi ka potentsiaalselt erineva tähendusega üksustena. Et semantilised ja pragmaatilised erinevused võivad tihti olla omavahel läbi põimunud, ei võeta eraldi eesmärgiks neil vahet teha.

Mõistagi ei peeta siin vormilist lahknevust nende kahe konstruksiooni eristamisel peamiseks tunnuseks. Ortograafiline erinevus ei pruugi tingimata alati viidata grammatilisele erinevusele ega oleks mõistlik väita, et need kaks konstruksiooni oleksid eristatavad vaid kirjutatud keeles.⁷ Kuid grammatiseerumisprotsessis on üksuste vormiline ühinemine tähenduse ja funktsiooni muutumise tagajärjeks ning seda võib pidada juba grammatiliseks erinevuseks (vt nt Krug 2000).

Grammatiseerumine konstruksioonides

Artiklis on uurimise all kaks konstruksiooni, analüütiline ja sünteetiline, millel on potentsiaalselt semantiline/pragmaatiline erinevus. Östen Dahli järgi on keeltes väga tavapärane, et kahel konstruksioonil, mis on eri arengustaadiumides, on sama või väga sarnane funktsioon. Sellistel puhkudel tekib vanema ja uuema konstruksiooni vahel sagedasti nn tööjaotus, s.t kujunevad ühe või teise konstruksiooni kasutamise piirangud. Algusjärgus võivad need piirangud tugineda vaevu hoomatavatele tähenduslikele ja stilistilistele nüanssidele (Dahl 2001).

Samamoodi nagu analüütiline kaassõnaühend on eesti keeles tekkinud grammatiseerumise teel (Habicht, Penjam 2007: 52–53), peetakse käesolevas töös ka sünteetilise konstruksiooni arengut grammatiseerumiseks.⁸ Oluline on, et grammatiseerumist mõistetakse siin tervet konstruksiooni hõlmava nähtusena. Nii käsitletakse sünteetilise ehk kokkukirjutatud vormi grammatiseerumist nähtusena, mis puudutab ka suuremat konstruksiooni, mille osa ta on. On oluline arvesse võtta ka selle suurema konstruksiooni tüüpi, kus grammatiseeruv üksus esineb. Vaadeldavas materjalis võib kindlalt grammatiliseks konstruksiooniks pidada vaid selliseid, kus kaassõnaühend esineb verbi reksioonilise laiendina (nt *selle peale mõtlema*), muudel juhtudel on tegu pigem idioomidega, s.t nende puhul ei saa rääkida terve konstruksiooni

kokku kui ka lahku. Analüütiline vorm vastab traditsioonilises grammatikakirjelduses kaassõnaühendile ja sünteetiline liitmäärsõnale. Seega on needki käsitletavad erinevate konstruksioonidena, millel erinev vorm ja erinev tähendus.

⁷ Kaassõnaühendite võimalikku kokkuhääldust ehk foneetilisi erinevusi ei ole siinkirjutajale teadaolevalt eesti keeles uuritud.

⁸ Sünkroonilisest perspektiivist võib sünteetilise konstruksiooni sündi vaadelda ka leksikaliseerumisena, mis võib olla grammatiseerumisahela vaheetapp (vt Habicht, Penjam 2007). Leksikaliseerumist mõistetakse sel juhul grammatiseerumisega koos kulgeva nähtusena.

grammatiseerumisest (vt ka Traugott 2003: 645). Siiski väidan, et protsess, mida kaassõnaühendid läbivad, on grammatiseerumine. Selle poolt kõneleb asjaolu, et semantilisi muutusi läbides kaotab ühendis esinev nimisõna oma referentsiaalset võimekust (vt ka Rostila 2006: 9), samuti see, et siis kui käandsõna esineb koos täiendiga, on kaassõnaühendid analüüsitavad liitadpositsioonidena (vt Habicht, Penjam 2007; Jürine 2009b). Seega on protsessi tulemuseks grammatiline üksus, olenemata sellest, kas suuremat konstruktsiooni võib pidada grammatiliseks või mitte.

Et grammatiseeruvat, sünteetilist konstruktsiooni peaks analüütilisest eristama peale vormi ka tähendus, tuleks siinkohal selgitada sünteetilise väljenduslaadi ja metafoori seost. Nende nähtuste seostamise peamiseks põhjuseks on see, et kõnealune tendents on seletatav grammatiseerumisteooria abil ja metafoorset ülekannet on peetud grammatiseerumisprotsessi üheks olulisemaks ajendiks (nt Heine 1993: 97–99). Grammatiseerumise tagajärg on tihipeale vormide lühenemine ja kokkuniikumine (Dahl 2001; Krug 2000: 2).

Metafoor kui grammatiseerumise oluline ajend

Kognitiivses keeleteaduses käsitatakse metafoori mehhanismina, mis on inимтunnetusele ja seeläbi ka keelele omane ning avaldub igal keeletasandil (Janda 2006: 20). George Lakoffi ja Mark Johnsoni järgi on metafoor vahend, mida inimene kasutab, et mõistestada ühte valdkonda kuuluvat mõistet teise valdkonna mõiste kaudu. Nii mõistestatakse inimkogemusele raskemini kättesaadavaid valdkondi konkreetsemate kaudu (Lakoff, Johnson 2003: 5, 25). Ka grammatiseerumisprotsessis toimuvad tähendusmuutused, mille tulemusel nihkub grammatiseeruva üksuse tähendus konkreetsemast abstraktsema suunas (Heine, Kuteva 2002: 3). Hiljem ei ole Bernd Heine ja Tania Kuteva metafoori küll grammatiseerumise mehhanismide hulgas esitanud ja metafoori termin on asendatud veidi laiemalt tähendusmuutusi kirjeldava desemantiseerumisega. Siiski rõhutavad nad, et desemantiseerumine on sageli põhjustatud metafoorset ülekandest ning toimub üsna grammatiseerumisprotsessi algjärgus, sellele eelneb vahetult kõnealuse keeleüksuse kasutamine uues kontekstis ehk ekstensioon, mis selle tähendusnihe esile toob (Heine, Kuteva 2007: 39).⁹ Ka on osutatud, et metafoorne ülekanne toimub pigem grammatiseerumisahela leksikaalsemas otsas ja et see loob pigem grammatiseerumisprotsessi tekke eelduse, kui on selle lahutamatu osa (Bybee jt 1994: 284). Siinses artiklis käsitletakse konstruktsioonide varieerumist kaassõnade grammatiseerumisprotsessi algusjärguna, kus kaassõna-fraasi metafoorne kasutamine võib anda tõuke konstruktsiooni edasiseks arenguks. Seega võib ülekandelise tähendusega kaassõnaühendist tekkida grammatiseerumise teel uus, sünteetiline konstruktsioon.¹⁰

Teiseks põhjuseks, miks sünteetilist väljendust ülekandelise tähendusega siduda, on liitmäärsõnade analoogia. Liitmäärsõna reegel on sõnastatud „Eesti keele ortograafias” järgmiselt: „Kui kaks kõrvuti olevat ükskõik mis sõnaliiki kuuluvat sõna on sulanud kokku ühiseks määrsõnaliseks väljendiks

⁹ Grammatiseerumine on pikaajaline protsess ning seda kirjeldatakse sageli diakroonilises perspektiivis, sinne uurimus tegeleb aga sünkroonilise varieerumisega, mistõttu ei tehta vahet uutel ja vanadel kontekstidel (vt nt Hopper, Traugott 1993: 123–124).

¹⁰ Kaassõnaühendid ei ole algselt esinenud tigimata ainult konkreetsetes tähenduses, sest kaassõnadki on tekkinud grammatiseerumise teel.

(mõni neist võib esineda ka siduvas või kaassõna funktsioonis), kirjutatakse nad kokku” (Erelt 2005: 51). On arvatud, et keelekasutajad kipuvad seda reeglit üldistama kõigile ühenditele, mille tähendust nad vähegi ülekandelisena tajuvad (Habicht, Penjam 2007: 53). Samal ajal ei ole see faktor vastuolus keele loomuliku arenguga. Määrsõnade vormilise liitumise põhjuseks tuuakse samuti sõnade sage koosinemine ja üksuse tähendusnihe (EKG I: 597). See on kooskõlas eesti ortograafia ühe peamise printsiibiga: tähenduspõhimõttega (Erelt jt 2007: 51). See põhjus väärrib siinkirjutaja arvates eraldi väljatoomist, kuna see on käsitletav lisafaktorina, mis keelekasutajaid üksuste mõistelise kokkukuulumise otsuseid tehes mõjutab.

Katse

Hüpoteesid

Katse on koostatud, tuginedes järgmistele hüpoteesidele.

- Tervikuna valitakse sünteetilist konstruktsiooni sagedamini kaassõnaühendite puhul, millel on tulenevalt konstruktsioonist, kus nad esinevad, kujundlikud tähendused.

- Teatavaid kaassõnaühendeid seostatakse sünteetilise konstruktsiooniga rohkem kui teisi, olenemata sellest, millistes konstruktsioonides nad esinevad.

Rohkem kokkukirjutisi oodati ühendite *selle peale* ja *jalge alla* puhul, sest nende fraasidega oli raske leida konstruktsioone, kus neid kasutatakse otse-ses tähenduses. Peale selle sisaldab *selle peale* pronoomenit, mis soodustab kokkukirjutamist üldisema tähenduse tõttu. Prognoositavalt kõige vähem sünteetilisi kujusid oodati seoses fraasiga *laua taha*, sest olenemata sellest, et ühend esineb sagedasti ka kujundlikes väljendites, on neis siiski otsene ruumitähendus tugevalt esil. Palju sünteetilisi konstruktsioone ei oodatud ka seoses fraasiga *läbi aegade*, sest tegemist on ühendiga, mis koosneb prepositsioonist ja mitmuslikust käändsõnast. Ühend *läbi aegade* valiti sel põhjusel, et seni on selle teema raames käsitletud vaid postpositsiooniga moodustatud kaassõnaühendeid (Habicht, Penjam 2007; Jürine 2009b) ning et oli huvitav kontrollida, kas sarnaseid suundumusi on ka prepositsiooni ja käändsõna ühendis, ja samuti põhjusel, et see konkreetne ühend on varasemast silma jäänud sagedasti norminguvastaselt kokkukirjutatava üksusena (Jürine 2009a; Soodla 2010).

Katse ülesehitus

Katse kujutas endast küsimustikku, mis sisaldas 15 kaassõnaühendiga lauset ja peale selle nelja täitelauset. Iga lause puhul tuli vastajail otsustada, kas kaassõnaühend kirjutatakse kokku, lahku või on võimalikud mõlemad variandid. Võimalus valida mõlemad variandid pakuti katseisikutele vältimaks olukorda, kus vastaja teab, et analüütiline konstruktsioon on kindlasti ortograafiliselt õige, ja jätab seetõttu märkimata sünteetilise, mis tema arvates lausesse samuti või paremini sobiks. Peale selle paluti iga lause järel oma valikut vabas vormis põhjendada. Selline ülesehitus annab küll keeleuuriiale kirjuma pildi ja selle miinuseks on uurija võimalik omapoolne üleinterpreteerimine, kuid plussiks on see, et keelekasutajad ei pea etteantud vastuse-

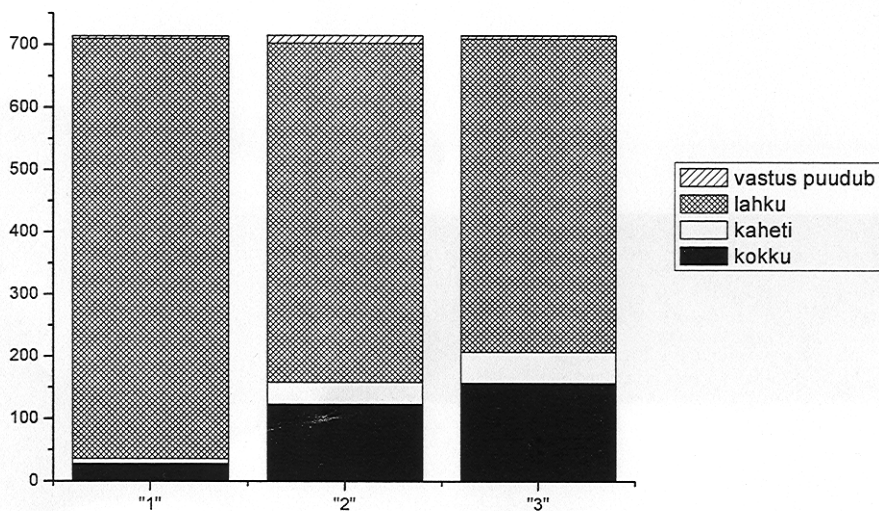
variantide seast valima ning see võimaldab keelekasutaja valikute tagamaid paremini avada. Katseisikuteks oli 143 peamiselt humanitaaralade üliõpilast, valdavalt esmakursuslased. Enamikul võttis küsitluslehe täitmine aega 10–15 minutit.¹¹

Uuritavateks kaassõnaühenditeks olid *selle peale, poole pealt, läbi aegade, jalge alla* ja *laua taha*. Kaassõnaühendite valik põhineb eelneva uurimistöö tulemustel (Jürine 2009b) eeldusega, et need esineksid tegelikus keeles erinevates konstruktsioonides, milles neil on potentsiaalselt erinev tähendus. Konstruktsioonid, kus kaassõnad esinevad, on valitud, tuginedes korpuse (TÜ, uus meedia) ja Google'i otsimootori abil tehtud eeltööle, millega selgitati välja, missugustes konstruktsioonides uuritavaid kaassõnafraase kasutatakse. Et hüpotees seostas sünteetilist konstruktsiooni pigem ülekandeliste tähendustega, moodustati iga ühendiga kolm lauset, kus kaassõnafraasid esinesid erinevates kontekstides ja erineva tähendusega, mis moodustavad kontiinumilise teljel, mille ühes otsas on otsene, teises kujundlik tähendus. Otsese, mittekujundliku tähendusega lausekontekste (näide 1a, 2a) omaette tähenduse ja vormi paarina ehk konstruktsioonina ei käsitleta. Teises lauses esineb kaassõnaühend grammatilises või idiomaatilises konstruktsioonis, kuid seos otsese tähendusega on tajutav (näide 1b, 2b), kolmandas kuulub ühend samuti kas grammatilisse või idiomaatilisse konstruktsiooni, mille tähendus tervikuna on veelgi kujundlikum või abstraktsem (näide 1c, 2c). Tuleb tunnistada, et ülekandelisust tajuvad inimesed erinevalt ning seetõttu on kujundlike tähenduste eristamine ning nende reastamine kontiinumil tinglik. Siiski võib väita, et tugevalt vastanduvad omavahel ühelt poolt otsese, sageli ruumilise tähendusega näited ning teiselt poolt kujundlikku või ka abstraktset (grammatilist) tähendust kandvad näited.

- (1a) Märjaks tehtud ning välja väänatud rätile laota tihke kiht kalamassi, **(sellepeale, selle peale)** pane pikliku kuhilana täidis.
- (1b) Nüüd on hilja, viisteist aastat tagasi oleks pidanud **(sellepeale, selle peale)** mõtlema.
- (1c) Jack küsib **(sellepeale, selle peale)** aga loogilise küsimuse, et kuidas ta sai tulekahju põhjustada, kui ta ise samal ajal kongis istus.
- (2a) Jõge ületades tundsin, kuidas meie **(jalgealla, jalge alla)** jääv rippisild õõtsus ning ägas, minna oli veel omajagu.
- (2b) Algne plaan oli juba reedel rännutee **(jalgealla, jalge alla)** võtta, kuid teatavasti on reede tööpäev ja nii ei olnudki vastu õhtut enam mõtet minema hakata.
- (2c) Rahva õiglustunnet **(jalgealla, jalge alla)** tampides on need teada-tuntud saamamehed sõlminud koostöölepe poliitilise ja majandusliku võimu kindlustamiseks.

Teised katses kasutatud kaassõnaühendid ja konstruktsioonid, milles nad esinevad, on esitatud lisas olevas tabelis (lk 916), mille viimases veerus on ka valik katseisikute pakutud tähendusi.

¹¹ Tuleb mõnda, et katse selline ülesehitus seab osalejad n-ö sundvaliku ette ja tekitab seetõttu ebaloomuliku olukorra, kuid et eksperimendi esmane eesmärk on selgitada, kas keelekasutajad tajuvad ühenditel erinevat tähendust ja kas ühendi tähendus on seotud sünteetilise/analüütilise väljendusega, täidab meetod oma eesmärgi.

Joonis 1. Katseisikute vastused ühendite kujundlikkusest lähtudes.

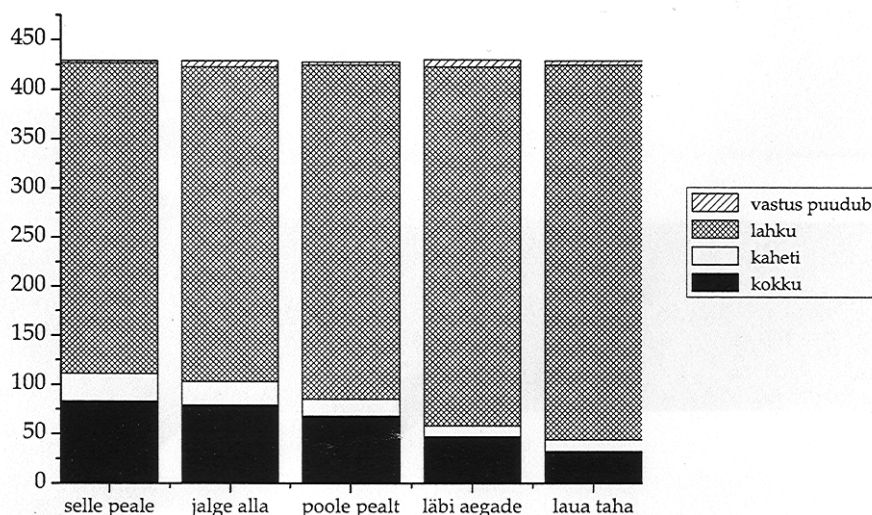
Katse tulemused

Kokku analüüsiti 2145 kaassõnaühendi kasutamise juhtu (5 kaassõnaühendit, 3 konteksti, 143 katseisikut). Sünteetiline konstruktsioon valiti 308, analüütiline 1720 korral, mõlemat vormi peeti võimalikuks 91 korral, 23 korral olid katseisikud jätnud konstruktsiooni valimata.

Vaadeldes tulemusi kaassõnaühendi kujundlikkusest lähtudes, on näha, et kujundlikes kontekstides on otsustatud sagedamini sünteetilise konstruktsiooni kasuks. Joonisel 1 on absoluutarvudes näidatud, kuidas jagunesid katseisikute vastused vastavalt katse kirjelduses esitatud kolmeastmelisele mudelile: 1 tähistab otsest, 3 kõige kujundlikumat tähendust.

Jooniselt 1 on näha, et 2. ja 3. astme vahe pole eriti märkimisväärne: kontekstide puhul, mida katse koostaja pidas ülekandelisuse teljel keskmiseks, valiti sünteetiline konstruktsioon 123 ja kõige metafoorsemates kontekstides 157 korral, siiski on see tulemus statistiliselt oluline: ($\chi^2(6, N = 2145) = 148,26, p < 0,001, V = 0,19$). Vaadates kaassõnaühendeid eraldi, ei tule 2. ja 3. astme vastandus kõigis fraasides väga selgelt esile. Mõne ühendi puhul, nt fraasis *poole pealt*, valiti sünteetiline konstruktsioon 2. astme kontekstides enam kordi. Seda saab seletada asjaoluga, et mõnel puhul on raske ühemõtteliselt määrata, milline kontekst on kujundlikum, mistõttu katses rakendatud kolmeastmeline tähendusliigitus ennast ei õigusta. Sellele viitab ka Craméri seosekordaja (V), mille väärtus ei näita väga tugevat seost (Gries, ilmutas). Siiski näitab materjal selgelt, et otsese tähendusega fraase kokkukirjutamise tendents nii palju ei puuduta. Seega võib väita, et sünteetilise konstruktsiooni valinute osakaal on suurem metafoorsemates kontekstides, mille tingivad konstruktsioonid.

Võib öelda, et tulemused kinnitavad hüpoteesi, et mõne ühendi puhul eelistatakse sünteetilist ja teise puhul analüütilist vormi, olenemata konteks-

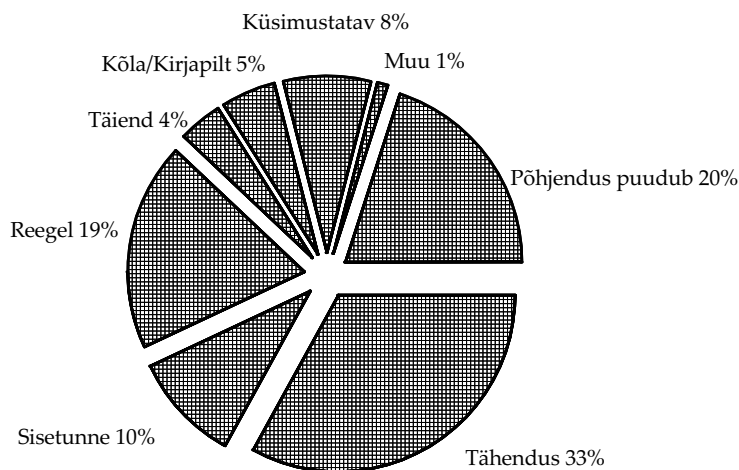

Joonis 2. Katseisikute valikud kõigi lausete puhul.

tist, kus kaassõnaühendid esinevad. Vastajate valikud, arvestamata erinevaid kontekste, on ära toodud joonisel 2, kust on näha, et ühendeid *selle peale* ja *jalge alla* on sünteetilise vormiga seostatud u 100 korral, samal ajal kui ühendite *laua taha* ja *läbi aegade* kokkukirjutuste arv jääb alla 50.

Katseisikute põhjendustest

Katseisikutel paluti konstruktsiooni valikut iga lause juures vabas vormis põhjendada. Selleks et põhjenduste kohta statistilisi järeldusi teha, on katseisikute toodud põhjendused klassifitseeritud. Vastused jaotusid rubriikidesse „Tähendus”, „Reegel”, „Sisetunne”, „Täiend”, „Küsimustatav”, „Kõla/kirjapilt”, „Muu”, „Vastus puudub” (põhjenduste protsentuaalset jagunemist vt jooniselt 3). Rubriigi „Tähendus” alla arvati kõik nii konkreetsele tähendusele viitavad põhjendused (*ei moodusta iseseisva tähendusega mõistet, mõeldud on otseses mõttes jms*) kui ka ülekandelisele ja üldisele tähendusele viitavad selgitused (*on väljakujunenud väljend, tekib teine tähendus, on uus mõiste jms*). „Reegel” tähistab kõiki püüdlusi sõnastada mingit reeglit, siia on arvestatud ka teiste kaassõnaühendite analoogia abil sõnastatud põhjendused ja konstateeringud, et mingi kirjapilt on õige. See rubriik on eraldi sel põhjusel, et nähtavasti ei ole keelekasutaja sellisel juhul toetunud otsust tehes mitte niivõrd tähendusele, vaid ta teab kas reeglile või analoogiale toetudes, kuidas ühendit kirjutada. Rubriigi „Sisetunne” alla on koondatud ebamääraseid vastuseid, kus oli napisõnaliselt viidatud sisetundele või kõhutundele, ja mida ei saa pidada ei tähendusele ega reeglile toetumiseks. Eraldi rubriigi moodustavad ka täiendi olemasolule osutavad põhjendused, mis ühelt poolt on seotud reegluga ja teiselt poolt tähendusega (kui täiendit tajutakse kogu fraasi kohta käivana, kaob selle kokkukirjutamist takistav mõju). Eraldi grupi „Küsimustatav” moodustasid põhjendused, mille sisuks oli selgitus, et ühendis olevat käändsõna saab küsimustada. Ilmselt on ka sellised põhjendused seotud nii reegli

Joonis 3. Katseisikute põhjendused.

kui ka tähendusega. Rubriiki „Kõla/kirjapilt” kuuluvad põhjendused, milles valitud kirjapilt oli seotud parema kõla ja/või tuttava kirjapildiga. Paratamatult olid katseisikud mõnes kohas jätnud oma valiku põhjendamata või esitanud selgitusi, mis tuli liigitada rubriikidesse „Põhjendus puudub” ja „Muu”.

Seda, et katseisikute kokku- ja lahkukirjutamise valikuid juhivad suures osas subjektiivsed tegurid, on täheldatud ka varem (Habicht, Penjam 2007: 62; Jürine 2009b: 43). Siinkohal on aga oluline välja tuua tähendusega seotud põhjenduste küllaltki suur osakaal. Jooniselt 3 on näha, et ühendi tähendusele viidati 33 %-l juhtudest. Selline tulemus kokku- ja lahkukirjutamise ülesandes (mille tööjuhis tähenduse määramist ei kohusta) räägib sellest, et ühendi semantiline sidusus on vormi üle otsustamisel keelekasutajatele oluline tegur.

Mõni põhjenduste klass seostus ainult või suuremas osas ühe kirjapildiga, näiteks seostati täiendi olemasolu ja käändsõna küsimustamise võimalust ainult analüütilise konstruktsiooniga (vt tabelit 1), samuti kirjutati ühend enamasti lahku reeglile ja fraasi kõlale/kirjapildile viidates (nendele põhjendustele toetuvaid kindlaid kokkukirjutusi vaid vastavalt 8 ja 5). Sisetunde tuginenute ja põhjendamata jätnute vastustes oli rohkem varieeruvust: nendele teguritele toetunute vastustes oli kindlaid kokkukirjutusi vastavalt 15,9 % ja 13,9 %. Oodatud tulemuse andis aga valitud konstruktsiooni ja tähenduse tajumise seos. Tabelis 1 on eraldi paksus kirjas ära toodud metafoorsele ja otsesele tähendusele viidanute arv (metafoorsele tähendusele viidanutest valis sünteetilise väljenduse 68,5 %, otsest tähendust tajunud vastajatest kirjutas ühendi kokku alla 1 %). See tulemus on statistiliselt oluline ja Craméri seosekordaja (V) väärtus viitab tugevale seosele ($(\chi^2(2, N = 715) = 470,01, p < 0,001, V = 0,81)$). Tabelist joonistub selgelt välja ka see, et metafoorne tähendus on ainus põhjenduse liik, mis on selgelt seostatav sünteetilise konstruktsiooni valimisega, sest ükski teine põhjendus ei osutunud ühendi kokkukirjutamisel nii mõjuvaks. On võimalik, et keelekasutajad tuginevad

Tabel 1.

Põhjenduste ja kirja-pildi suhe

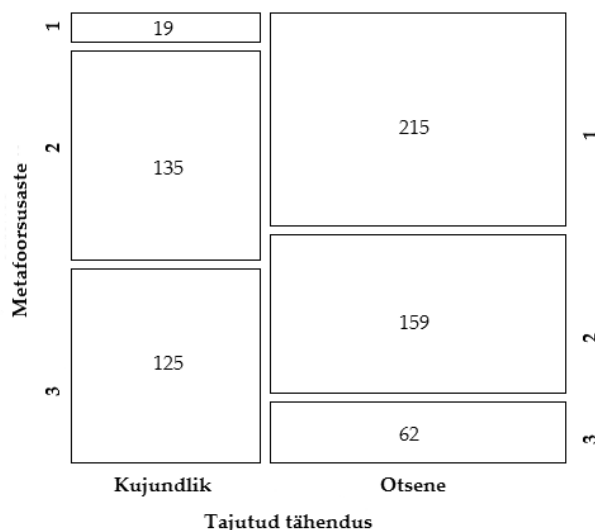
Kirja- pilt	Täiend	Küsi- mus- tata- v	Reegel	Kõla/ kirja- pilt	Sise- tunne	Meta- foorne tähen- dus	Otsene tähen- dus	Muu	Põhjendus puudub
Kokku	–	–	8 (2%)	5 (4,7%)	33 (15,9%)	191 (68,5%)	4 (0,9%)	8 (26,7%)	60 (13,9%)
Kaheti	–	–	3 (0,5%)	5 (4,7%)	13 (6,3%)	34 (12,2%)	8 (1,8%)	1 (3,3%)	29 (6,7%)
Lahku	77 (100%)	172 (100%)	395 (97,5%)	97 (90,7%)	161 (77,8%)	54 (19,4%)	424 (97,2%)	21 (70%)	319 (74%)
Vastus puudub	–	–	–	–	–	–	–	–	23 (5,3%)
	77 (100%)	172 (100%)	406 (100%)	107 (100%)	207 (100%)	279 (100%)	436 (100%)	30 (100%)	431 (100%)

kas teadlikult või ebateadlikult liitmäärsõna eeskujule. Ortograafiareegleid hetkeks kõrvale jättes võib metafoorse tähenduse ja sünteetilise konstruktsiooni seost seletada sellega, et keelekasutajale tundub loomulik sisuline ter-
vik ka vormiliselt siduda. Asjaolu, et 19,4 % metafoorset tähendust tajunud katseisikutest otsustas siiski analüütilise konstruktsiooni kasuks, sinse käsitlesega vastuolus ei ole, vastupidi, see näitab, et tähenduse vahet on tajunud ka need vastajad, kes normingu vastu ei eksinud.

Tähenduse tajumine erineva kujundlikkusega kontekstide puhul

Nagu eespool rõhutatud, on sünteetilise konstruktsiooni valik eelkõige seos-
tatav sellega, et katseisikud tajuvad konstruktsioonil kujundlikku tähendust. Eespool on välja toodud ka sünteetilise konstruktsiooni seos kontekstidega, mida katse koostaja oli metafoorsemaks hinnanud. Siinses jaotises on eesmär-
giks kirjeldada seda, kuidas katseisikud, kes põhjendasid oma vormivalikut ühendi tähendusele viidates (s.o 715 ehk 33 % kõigist põhjendustest), tajusid konteksti metafoorsust. Jooniselt 4, millel on kujutatud proportsionaalselt katseisikute tähendusele viitavad põhjendused, näeme, et lausekonteksti üle-
kandelisuse suurenedes on katseisikud aina vähem toonud põhjenduseks otsest tähendust ning rohkem metafoorset tähendust. Joonise vertikaalteljel on kujutatud siinkirjutaja liigitus lausete jagunemise kohta ülekandelisuse skaalal ning horisontaalteljel katseisikute hinnangud tähendusele. See tähendab, et alumine vasak riskülik kujutab neid ühendeid, mida autor on hinnanud kõige kujundlikumaks ning mida vastajad on samuti metafoorseks pidanud. Alumine parem riskülik kujutab aga nende fraaside hulka, mida siinkirjutaja on pidanud tähenduselt kõige kujundlikumaks, kuid mida katseisikud on arvanud kandvat otsest tähendust.

Võttes aluseks katse koostaja liigituse lausete jagunemise kohta ülekan-
delisuse skaalal ja võrreldes seda tähendusega seotud põhjendustega, nähtub

Joonis 4. Ühendi tähenduse tajumine erinevate kontekstide puhul.

ootuspäraselt, et metafoorsele tähendusele viidanute arv suureneb metafoorsusastme suurenedes (1. astme puhul 19, teise ja kolmanda puhul vastavalt 135 ja 125 juhtu) ning ühendi otsesele tähendusele viidanute arv vastavalt väheneb (esimese metafoorsusastme puhul oli fraasi tähendust peetud otseks 215, teise ja kolmanda puhul 159 ja 62 korral). Tuleb tunnistada, et kohati on üksusi, mida uurija hindas metafoorsuselt keskmiseks (2. aste), peetud katseisikute vastustes ülekandelisemaks kui 3. astme üksusi, mis on kooskõlas ka eespool toodud põhjendusega, et kujundlike kontekstide reastamine skaalal ei ole parim lahendus, kuid sellegipoolest saab eristada ühelt poolt kujundlikke tähendusi, mille omistavad kaassõnaühendile konstruktsioonid, kus need esinevad, ning teiselt poolt ühendi otsest tähendust lausekontekstis, mida konstruktsiooniks ei peeta. Siiski on kolmeastmelise mudeli abil saadud tulemus statistiliselt oluline ($\chi^2(2, N = 715) = 160,62, p < 0,001, V = 0,47$) ning Craméri seosekordaja (V) väärtus 0,47 viitab küllaltki tugevale seosele (Gries, ilmumas). Sellest võib järeldada, et katseisikud tajusid ühendite erinevaid tähendusi vähemalt sel määral, et vastandada otseseid ning konstruktsioonist tingitud kujundlikke tähendusi.

Kaassõnaühendite tähendustest konstruktsioonis

Oma põhjendustes püüdsid keelekasutajad sageli kas kaassõnaühendi või suurema konstruktsiooni tähendust teiste sõnadega väljendada. Seegi on omamoodi kinnituseks, et keel koosneb eri tasandi konstruktsioonidest, millel on kindel vorm ja tähendus. Nii selgitasid katseisikud, et *teed jalge alla võtma* tähendab 'minema hakkama', „*selle peale mõtlema* käib kokku, sest *selle peale* tähendaks asetamist”, konstruktsioonis *selle peale ütlema* toodi sagedaseks kokkukirjutamise põhjenduseks tähendusi 'siis ütlema' ja 'seepeale ütlema'. Konstrukti *õiglustunnet jalge alla tampima* kokkukirjutamise põhjendusena toodi asjaolu, et abstraktset nähtust ei saa otsest mõttes jalge alla tampida. Eriti sagedasti püüti ümber sõnastada konstrukti *omaniku poole*

pealt tähendust. Tegemist on huvitava juhtumiga, sest see konstruktsioon [N/Adjgen *poole pealt*] tundub olevat n-ö bürokraatlik moeväljend, mis on üsna sage. Lause 3b on leitud Google'i otsingumootoriga, laused 3a ja 3c pärinevad siin kirjeldatavast katsest.

- (3a) Püüdsime väljakut teise (**poolepealt, poole pealt**) tasasemaks lihvida, aga sellest polnud suurt abi.
- (3b) **Panga poole pealt** näeb laenutehing ebaõnnestunud kodulaenu võtjaga välja hoopis teistmoodi.
- (3c) **Omaniku poole pealt** peaks see olema tegelikult märk nende inimeste maksevõimest ja ka mingil määral stabiilsusest.

See on üsna abstraktse tähendusega üksus, mistõttu oli huvitav vaadelda, kuidas sellest konstruktsioonist aru saadakse. Katseisikud pakkusid näitelauses 3c esineva konstruktsiooni tähenduseks enamasti 'vaatenurgast', 'seisukohast', 'arust', 'meelest'. Nii lauses 3c kui ka 3b võiks adpositsioonifraas seesugust tähendust kanda ning siinses käsitluses nähakse konstruktsiooni selle tähenduse esiletoojana ja realiseerumispäigana. Näitelauses 3a ei sisalda fraas aga referatiivsust ning on otsesemalt seostatav füüsilise poolega, mistõttu kaassõnafraasi otsest lauseümbrust ei peeta eraldi tähenduse ja vormi paariks ehk konstruktsiooniks.

Kokkuvõtteks

Artiklis on kirjeldatud katset, mille eesmärgiks oli kontrollida, kas keelekasutajad tajuvad kaassõnaühendite erinevaid tähendusi, mida ühendid erinevates konstruktsioonides esinedes kannavad, ja kas ühendite mitmetähenduslikkusel on seoseid vormipoolega, s.t kokku- ja lahkukirjutamisega, s.t ühendi analüütilisuse või sünteetilisusega. Katse tulemused üldjoontes kinnitavad püstitatud hüpoteese. Sünteetilist konstruktsiooni ei valitud katses küll kuigi palju (308 juhul ehk u 15 %), kuid eksperimendi eesmärk ei olnud sünteetilise tarindi prevaleerimise tõestamine, vaid suundumuse ühe faktori, tähenduse mõju kontrollimine.

Seega võib katse tulemuste põhjal väita, et keelekasutajad tajuvad kaassõnaühendite kontekstist tulenevaid tähenduserinevusi. Seda näitab veenvalt nii metafoorsematele tähendustele viitavate põhjenduste arvu suurendamine kontekstide (s.t konstruktsioonide) puhul, mida uurija pidas ülekandeliseks, kui ka üldine tähendusele viitavate põhjenduste suur osakaal, samuti sünteetilise konstruktsiooni seostamine eeskätt ülekandeliseks peetud tähendustega. Katseisikute põhjendustest tuleb välja ka see, et sünteetilise konstruktsiooni valimist põhjustab eeskätt kaassõnafraasi tähendus, mida tajutakse ülekandelisena ja analüütilise konstruktsiooni omast erinevana, mis järelikult annab põhjuse siduda sisuliselt terviklik üksus ka vormiliselt. Samal ajal näib, et kaassõnaühendite tähenduste kujundlikkuse teljel reastamine ei õigusta ennast ning edaspidi tasuks piirduda otsese ja kujundliku (konstruktsioonist tuleneva) tähenduse eristamisega.

Sünteetilise konstruktsiooni võimalikuks pidamine ja selle põhjendamine ülekandelise tähendusega näib viitavat, et kaassõnaühend grammatiseerub

teatavates konstruktsioonides, sest ülekandelised tähendused tulenevad siinse käsitluse järgi ka konstruktsioonidest, kus kaassõnaühendid esinevad. Seejuures peetakse konstruktsiooniks nii grammatilisi (skemaatilise tähendusega) konstruktsioone kui ka idiomaatilisi konstruktsioone, ainsaks kriteeriumiks on, et oleks moodustatud vormi ja tähenduse paar. Grammatiseerumiseks peetakse protsessi seetõttu, et kaassõnaühendis olev käändsõna kaotab referatiivsust ning sellest saab koos kaassõnaga suletud klassi liige, mida võib pidada liitadverbiks (ja liitadpositsiooniks). Neid käsitletakse siinses artiklis kaassõnaühendist erineva konstruktsioonina, sest nad erinevad nii vormilt kui ka tähenduselt ning analüütiline konstruktsioon on sünteetilise eelkäija. Vormiline varieerumine annab tihti märku algusjärgus olevast muutusest ja iseloomustab olukorda, kus lähedast funktsiooni täidavad eri arenguastmeil olevad konstruktsioonid. Just seetõttu ei väideta, et iga kaassõnaühendi puhul on sünteetiline konstruktsioon olemas kõigi kõnelejate mentaalses leksikonis või et iga näite puhul on võimalik kindlaks teha, kumba konstruktsiooni kõneleja mõtles, vaid et teatavail tingimustel on võimalik fraasi tervikuks pidada.

Edaspidises uurimistöös oleks huvitav vaadelda, milliseid tulemusi annaks sama tüüpi test teistsuguse katseisikute rühma korral. Varieerida võiks eelkõige vanuse ja hariduse parameetreid. Peale selle tuleks selgitada, mis rolli mängib sagedus, siinses artiklis kirjeldatavas katses selle faktori mõju ei mõõdetud.

Kirjandus

- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan, Perkins, Revere, Paliuca, William 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Dahl, Östen 2001. Grammaticalization and the Life Cycles of Constructions. *RASK. Internationalt tidsskrift for sprog og kommunikation* 14, lk 91–134. – <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.34.3366&rep=rep1&type=pdf> (29. IX 2010).
- EKG I = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- Erelt, Tiiu 2005. *Eesti ortograafia. Neljas, täiendatud trükk*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati, Erelt, Tiiu, Ross, Kristiina 2007. *Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Fried, Mirjam, Östman, Jan-Ola 2004. *Construction Grammar. A Thumbnail Sketch*. – M. Fried, J.-O. Östman (toim), *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 11–86.
- Goldberg, Adele E. 1995. *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Goldberg, Adele E. 2006. *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Gries, Stefan Th. (ilmumas). *Frequency Tables, Effect Sizes, and Explorations. – Polysemy and Synonymy. Corpus Methods and Applications in Cognitive Linguistics*. D. Glynn, J. Robinson (toim). Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. – http://www.linguistics.ucsb.edu/faculty/stgries/research/ToApp_STG_FreqTables_CorpMethCogLing.pdf (3. X 2011).
- Habicht, Külli, Penjam, Pille 2007. Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsitus. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 51–68.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd, Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heine, Bernd, Kuteva, Tania 2007. *The Genesis of Grammar. A Reconstruction*. New York: Oxford University Press.
- Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth Closs 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iwata, Seizi 2005. The Role of Verb Meaning in Locative Constructions. – *Grammatical Constructions. Back to the Roots*. M. Fried, H. C. Boas (toim). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 101–118.
- Janda, Laura A. 2006. *Cognitive Linguistics*. – *Glossos* 8. – <http://seelrc.org/glossos/issues/8/janda.pdf> (29. IX 2010).
- Jürine, Anni 2009a. Kaassõna- ja verbiühendite ümbertõlgendamise eesti kirjakeeles. Tartu. (Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.)
- Jürine, Anni 2009b. Kas **metsavahel* tähendab muud kui *metsa vahel*? – *Oma Keel*, nr 18, lk 38–43.
- Krug, Manfred G. 2000. *Emerging English Modals. A Corpus-Based Study of Grammaticalization*. (Topics in English Linguistics 32.) B. Kortmann, E. C. Traugott (toim). Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Lakoff, George, Johnson, Mark 2003. *Metaphors We Live by*. Chicago–London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald 2005. *Integration, Grammaticalization and Constructional Meaning*. – *Grammatical Constructions. Back to the Roots*. M. Fried, H. C. Boas (toim). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 157–189.
- McMichael, Andrew 2006. The A's and BE's of English Prepositions. – *Syntax and Semantics of Prepositions*. P. Saint-Dizier (toim). (Text, Speech and Language Technology vol 29.) Dordrecht: Springer, lk 43–56.
- Penjam, Pille 2008. *Eesti kirjakeele da- ja ma-infinitiiviga konstruktsioonid*. Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rostila, Jouni 2006. *Storage as a Way to Grammaticalization*. – *Constructions, Articles 2006*. – <http://elanguage.net/journals/index.php/constructions/article/view/10/11> (16. XI 2011).
- Soodla, Karin 2010. *Morfoloogilisi, morfosüntaktilisi ja sõnamoodustuslikke nähtusi eesti internetikeeles*. Tartu. (Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.)
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.

- Traugott, Elizabeth Closs 2003. Constructions in Grammaticalization. – *The Handbook of Historical Linguistics*. J. Brian, R. D. Janda (toim). Oxford: Blackwell, lk 624–647.
- Traugott, Elizabeth Closs 2007. The Concepts of Constructional Mismatch and Type-Shifting from the Perspective of Grammaticalization. – *Cognitive Linguistics*, nr 4, lk 523–557.
- Traugott, Elizabeth Closs 2008. The Grammaticalization of NP of NP Constructions. – *Constructions and Language Change*. A. Bergs, G. Diewald (toim). Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 21–43.
- Traugott, Elizabeth Closs 2010. Grammaticalization. – *Continuum Companion to Historical Linguistics*. S. Luraghi, V. Bubenik (toim). London: Continuum Press, lk 269–283.
- Trousdale, Graeme 2010. Issues in Constructional Approaches to Grammaticalization in English. – *Grammaticalization. Current Views and Issues*. K. Stathi, E. Gehweiler, E. König (toim). *Studies in Language Companion Series*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 51–72.
- Veisman, Ann 2009. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. (*Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 11.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Change in Form as a Manifestation of Change in Meaning: Grammaticalization of Estonian Adpositional Phrases

Keywords: cognitive linguistics, morphosyntax, grammaticalization, constructional meaning, metaphor, adpositions, Estonian.

This study is concerned with different senses of adpositional phrases in Estonian. A forced-choice task was used on 143 participants to test the hypothesis that language users perceive adpositional phrases as bearing different senses when occurring in different constructions. Another objective was to ascertain a potential link between the metaphorical senses of adpositional phrases and misspelling of those phrases, the latter being a noticeable tendency in unedited written texts. The results of the experiment confirm the aforementioned hypothesis – participants often referred to different senses in their explanations. The results also establish a link between the form and the meaning – the more metaphorical the context, the more the participants tend to misspell the adpositional phrases as a single word. This phenomenon is analysed from the perspective of grammaticalization theory and construction grammar, viewing the current variation in form as grammaticalization of adpositional phrases.

Anni Jürine (b. 1985), MA, doctoral student on Estonian and Finno-Ugric languages, University of Tartu, anni.jurine@ut.ee

Katses esinenud kaassõnaühendid erinevates kontekstides

KAASSÕNA- ÜHEND	META- FOOR- SUS- ASTE	KONSTRUKTSIOON	KATSEISIKUTE PAKUTUD TÄHENDUSI
<i>selle peale</i>	1	Märjaks tehtud ning välja väänatud rätile laota tihke kiht kalamassi, SELLE PEALE pane pikliku kuhilana täidis.	'kalamassi peale'
	2	Nüüd on hilja, viisteist aastat tagasi oleks pidanud SELLE PEALE mõtlema .	'mingi asja peale mõtlema'
	3	Jack küsib SELLE PEALE aga loogilise küsimuse, et kuidas ta sai tulekahju põhjustada, kui ta ise samal ajal kongis istus.	'seepeale', 'siis', 'seepärast'
<i>jalge alla</i>	1	Jõge ületades tundsi, kuidas meie JALGE ALLA jääv ripsild õõtsus ning ägas, minna oli veel omajagu.	'jalgade alla'
	2	Algne plaan oli juba reedel rännutee JALGE ALLA võtta , kuid teatavasti on reede tööpäev ja nii ei olnudki vastu õhtut enam mõtet minema hakata.	'ette võtta', 'minema hakata'
	3	Rahva õiglustunnet JALGE ALLA tampides on need teada-tuntud saama-mehed sõlminud koostööleppe poliitilise ja majandusliku võimu kindlustamiseks.	'porri tampima', 'maha tampima'
<i>poole pealt</i>	1	Püüdsime väljakut teise POOLE PEALT tasasemaks lihvida, aga sellest polnud suurt abi.	'väljaku poolelt'
	2	Omaniku POOLE PEALT peaks see olema tegelikult märk nende inimeste maksevõimest ja ka mingil määral stabiilsusest.	'vaatenurgast', 'seisukohast', 'arust', 'meelest'
	3	On kontserte, kust lahkun POOLE PEALT , sest ma ei leia vastust küsimusele, miks ma viibin seal umbses vilisevate mikrofonidega asutuses.	'enne lõppu', 'keset'
<i>läbi aegade</i>	1	Rännak LÄBI AEGADE toob silme ette ja seeläbi meie ettekujutusele lähemale nii mõnedki ajaloo võtme-figuurid.	'aegadest läbi'
	2	Hasartmängude LÄBI AEGADE kestav tõmme on just tänu perioodilistele ärakeelamistele vähenenud.	'ajast aega', 'aegade jooksul', 'alati'
	3	Mis on Teie arvates LÄBI AEGADE parim eestikeelne ja üldse parim eesti lugu?	'aegade kestel', 'aegade jooksul'
<i>laua taha</i>	1	Ma ei leidnud vihikut üles, kuna see oli kukkunud LAUA TAHA ja ma ei näinud seda.	'laua taha', 'laud on ees'
	2	Istu LAUA TAHA , võta kätte klaas ja näita seda pealt-vaatajatele, et nad veenduksid, et see on täiesti tavaline.	'laua äärde'
	3	Saudi kuningas tõi ühe LAUA TAHA moslemid, kristlased ja juudid.	'kokku', 'laua ümber'